

УДК 94 (477 + 477.63) «8/20»

Відродження і збереження історичної пам'яті : загальнонаціональний та регіональний аспекти

С.І. СВИТЛЕНКО

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара,
м. Дніпропетровськ, Україна
E-mail: svitlenko@gmail.com

Авторське резюме

У статті розкрито актуальність проблем відродження і збереження історичної пам'яті в загальнонаціональному та регіональному контекстах на різних етапах минулості та сьогодення. Показано, що історична пам'ять нашого регіону, як і більшості інших регіонів країни, відбила п'ять основних періодів, зокрема давньоруський, козацький, імперський, радянський, сучасний український. Наголошено, що неоднорідність історичної пам'яті зумовлена досить суттєвими відмінностями індивідуальних і колективних носіїв, зважаючи на те, що мешканці краю являли собою територіальну спільноту, в якій були помітні особливості: соціальні, етнонаціональні, суспільно-політичні, релігійно-конфесійні, мовно-культурні, професійні, вікові, статеві тощо. Акцентовано й на тих ключових особливостях, які зумовили досить стійкі прикмети історичної пам'яті, притаманні нашому регіону в різні історичні періоди. Визначено значимість відродження і збереження історичної пам'яті у становленні модерної національної ідентичності, сучасної історичної свідомості та мислення.

Ключові слова: історична пам'ять, історична свідомість, історичне мислення, історичний процес, давньоруський, козацький, імперський, радянський, новітній український період, Україна, Дніпропетровська область.

The revival and preservation of historical memory: national and regional aspects

S.I. SVITLENKO

The Oles Honchar Dnepropetrovsk national university, Dnepropetrovsk, Ukraine
E-mail: svitlenko@gmail.com

Abstract

The article reveals the urgency of the problems of revitalization and preservation of historical memory in the national and regional contexts at different stages of the past and in the present. It is shown that the historical memory of our region, like most other regions of the country, reflected the five main periods, in particular Russian, Cossack, Imperial, Soviet, modern Ukrainian. Noted that the heterogeneity of the historical memory caused rather substantial differences in the individual and collective media, despite the fact that the inhabitants of the region were a territorial community which were distinguishable features: social, ethnic, political, religious, linguistic, cultural, professional, age, sex, etc. are Focused on those key features, which caused quite stable signs of historical memory inherent in our region in different historical periods. Value is defined revival and preservation of historical memory in the development of modern national identity, the modern historical consciousness and thinking.

Key words: historical memory, historical consciousness, historical thinking, historical process, old, cossack, imperial, soviet, modern ukrainian periods, Ukraine, Dnepropetrovsk region.

Постановка проблеми. Сучасний глобалізований світ актуалізував проблеми відродження і збереження історичної пам'яті. Особливо це стосується тих країн, які порівняно нещодавно відновилися на політичній карті планети як суб'єкти міжнародного права. Перед ними, зокрема й Україною, постало історичне завдання: знайти своє місце у складній геополітичній моделі сучасної цивілізації. На наш погляд, для його вирішення недостатньо мати високий рівень конкурентної економіки та соціальних стандартів життя. Не менш важливо обґрунтувати права на гідне місце в сьогоденному світі та на перспективу поступу своїми давніми державними, етнонаціональними та духовно-

культурними традиціями, одне слово тривалою і змістовною історичною спадщиною.

За цих обставин особлива роль належить історичній пам'яті, яка закарбовує у свідомості людей сукупність подій, фактів, персоналій, процесів і явищ минулого і тим самим підтримує безперервність історичної традиції, служить пізнавальною основою історичної свідомості та історичного мислення. Історична традиція важлива для нас не тільки сама по собі, а з погляду на збереження історичного досвіду (як позитивного, так і негативного), який передається від покоління до покоління. Саме в такий спосіб у суспільстві зберігаються певні цінності, які становлять фундамент його інте-

© С.І. Світленко, 2013

лектуального буття в широкому сенсі цього поняття. На нашу думку, тільки інтелектуальні цінності, а не великі гроші, коштовні речі, скороминуші видовища можуть дійсно консолідувати державу, націю, громадянське суспільство і повести їх у правильному історичному напрямі оновлення і прогресу.

Аналіз досліджень та публікацій. Проблеми відродження і збереження історичної пам'яті актуалізувалися з перших років утвердження незалежної держави Україна. Промовистим свідченням цього є хоча б той факт, що вже восени 1992 р. була започаткована загальнодержавна програма «Реабілітовані історією», яка наприкінці того ж року розпочала здійснюватися в Дніпропетровській області. Всього в рамках серії книг «Реабілітовані історією» по Дніпропетровській області вже вийшло 5 томів у 8 книгах, які в 2009 р. були перевидані у двох книгах під назвою «Реабілітовані історією. Дніпропетровська область» у форматі загальноукраїнської серії. Реалізація цього важливого наукового проекту стала вагомим внеском у справу відродження і збереження історичної пам'яті у Дніпропетровській області, як і в Україні в цілому [7; 8].

Мета дослідження. Нині залишається актуальним розкриття процесу відродження і збереження історичної пам'яті в загальнонаціональному та регіональному контекстах на різних етапах минулості та сьогодення, а також показ значення цього чинника у становленні модерної національної ідентичності, сучасної історичної свідомості та мислення.

Виклад основного матеріалу. Історична пам'ять значною мірою залежить від перебігу самого історичного процесу, адже численні війни, повстання, суспільно-політичні та економічні кризи, революції й контрреволюції, громадянські конфлікти, неврожаї й голодні роки, хвороби, епідемії, землетруси тощо – всі ці драматичні та трагічні обставини надзвичайно негативно впливали на збереження історичної пам'яті, вели до її деформування, фрагментації, а часом і до помітного згасання. Разом із тим прогрес суспільства у різних сферах – соціально-економічній, суспільно-політичній, духовно-релігійній, етнокультурній – позитивно впливав на процес збереження історичної пам'яті, її матеріальних і духовних джерел, що знаходяться в архівосховищах, музейних, бібліотечних, освітніх та наукових установах, у пам'ятках монументального мистецтва та архітектури, у приватних зібраннях і колекціях [1, с.133].

Поряд із цим історична пам'ять суб'єктна і залежить від її носія – людини, зокрема від її віку, статі, етнічного й національного походження, соціального статусу, релігійно-конфесійної належності, виховання, освіти, мови,

культури, ідеологічних переконань та політичних уподобань, сімейного стану, життєвого досвіду тощо. Уся ця сукупність чинників впливає на «фільтри пам'яті», кажучи словами німецького дослідника Р. Козеллека [5, с. 293–297].

Звичайно, збереження і функціонування історичної пам'яті в українських землях значною мірою зумовлювалися особливостями вітчизняного історичного процесу. Його перебіг від сивої давнини відбувався за умов складних і в цілому несприятливих геостратегічних обставин. Після розпаду великої східноєвропейської держави – Київська Русь її первісне ядро на південноруських (українських) теренах опинилося на перехресті численних державно-політичних та етнонаціональних інтересів і впливів по лінії Схід – Захід і Північ – Південь. Через цей історичний простір проліг Великий стратегічний кордон, сформувалося порубіжжя між Лісом і Степом, де нерідко траплялися драматичні зіткнення цивілізацій. Впродовж віків русичі-українці були змушені відповідати на зовнішні виклики і в цьому протистоянні на певний час втратили власну державність і самоусвідомлення цілісності соціуму, політикуму, духовно-культурного життя та свого минулого.

За часів владарювання кількох держав на цих землях український історичний процес, який уособлював безперервність історичної традиції (від Київської до Галицько-Волинської Русі й далі до південноруських князівств зрілого Середньовіччя) втратив динаміку поступу й самодостатність, зазнаючи сильного впливу з боку народів кочового Степу, Золотої Орди, Кримського ханства, Турецької імперії зі Сходу, Королівства Польського, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Королівства Угорського, Австрійської імперії, згодом Австро-Угорщини із Заходу. Особливий, євразійський феномен впливу представляло Московське царство, а згодом – Російська імперія [10, с. 118].

У XIV–XVI ст., за умов відсутності власної держави, місцевих університетських й академічних центрів, постійних втрат унаслідок численних військових конфліктів, пожеж та вивезення за межі українських земель першоджерел з архівів, бібліотек і музеїв, інших духовних та культурних цінностей, процес осмислення українцями свого історичного минулого й сьогодення зазнав суттєвих деформацій, значно ускладнився й уповільнився в порівнянні з низкою інших європейських народів. Впливи тодішніх політично й культурно домінуючих народів-націй були настільки сильними, що навіть цілі періоди української історії здобули такі назви, як «литовський період», «польський період», «імперський період», «ра-

дянський період» [10, с. 119]. Відтак на українських теренах змінилося розуміння сутності й особливостей історичного простору і часу, які тлумачилися тепер не з власного (південноруського, українського) погляду, а під впливом Варшави, Москви або Стамбула.

Цілком реальним став той факт, що українці фактично втрачали власну історію, яка поступово «розчинялася» в історіях сусідів, що активно формувалися як великі національні оповіді зі своїми історичними образами героїв та зрадників, міфологемами та стереотипами. Вони не могли не продукувати таку історичну пам'ять, свідомість і традицію, які б закріплювали в поглядах багатьох поколінь українців усвідомлення історичного процесу крізь призму не свого, власного, а чужого, іноземного бачення минулого. Відтак український історичний процес та його осмислення слід розглядати як явища, що розвивалися не однолінійно по висхідній, а як нелінійні та складні за своїм змістом. За історичних обставин XVII–XVIII ст. серед українського суспільства активно вкорінювалися ментальні феномени подвійної, а інколи й потрійної лояльності, взаємовиключних ідентичностей. З одного боку, українці визнавали свою належність до великої вітчизни, наприклад Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Московії (Росії), а з іншого, – виокремлювали у свідомості свою малу батьківщину – Україну. В нових історичних умовах кінця XVIII – початку XX ст. цей феномен продовжував діяти, щоправда тепер стосовно Австрійської імперії Габсбургів (Австро-Угорщини) серед західних українців та в Російській імперії Романових – у надніпрянців.

Дієвість цього феномена проявилася в тому, що до 1917 р. в історіософському й суспільно-політичному світосприйнятті більшості українських інтелектуалів домінувала федералістсько-автономістська, а не незалежна історична перспектива України. Одна з причин цього явища, на наш погляд, полягала в тому, що історична пам'ять навіть у свідомості молодшої модерної української еліти була значною мірою мозаїчною, фрагментарною, а це цілісною. За цих умов політичному проводу нашої нації бракувало усвідомлення самодостатності своєї країни. Це стало однією з причин поразки Української революції 1917–1921 рр. [10, с. 124].

Суттєві деформації історичної пам'яті були притаманні молодій українській нації в цілому, адже впродовж віків світогляд багатьох поколінь українців формувався під впливом чужоземних історичних міфів про власне минуле, які постійно поширювалися й утверджувалися у свідомості через навчальні підручники, наукові праці, матеріали преси, усні перекази на побутовому рівні тощо. Уся ця міфотворчість сприяла вкорінюванню чужої ідентичності в

український етнонаціональний простір, який тільки ще формувався, поширенню різноманітних комплексів, зокрема меншовартості, провінційності та історичної короткозорості, що спостерігалися (і, на жаль, спостерігаються й сьогодні) у свідомості українців на ментальному рівні. Це неминуче призводило до ідейної ерозії та розколу української еліти, до масової зневіри, конформізму, громадської пасивності серед українців, які, втративши усвідомлення власної ідентичності, не могли виробити і втілити в життя адекватну своїм державно-політичним і національним інтересам модель сьогодення й історичного майбуття [10, с. 123].

Не перебільшуючи значення фактора історичної пам'яті, поряд з яким активно діяли державно-політичні, економічні, соціальні, освітньо-наукові, етнокультурні, духовно-релігійні, історико-демографічні та інші чинники, все ж зробимо досить вірогідне припущення і про його роль у неодноразовій втраті українським суспільством своєї еліти. Брак стійкої ідентичності був однією з причин того, що за часів пізнього Середньовіччя стара українська аристократія стала служити литовським князям і польським королям, а в ранньомодерні часи представники колишньої української козацької старшини та шляхетства перейшли на службу московським царям та російським імператорам. Безумовно, за часів пізнього Середньовіччя і раннього Модерну колишня українська еліта зробила вагомий внесок у творення могутності сусідніх політично й культурно домінуючих народів-націй, які ставали ядром великих держав, таких як Річ Посполита, Російська імперія. Втім, гадаю, не можна заперечувати, що крім вузьких прошарків привілейованих верств, які в такий спосіб зберігали свої колишні права, привілеї і вольності, основні маси українців не відчували себе вільними й рівноправними в польсько-литовському чи російському «державно-політичному домі». Нова ж демократична українська елітарна верства різночинського походження, яка ставала помітним чинником творення своєї модерної нації від кінця XVIII ст. до початку XX ст., була малочисельною, організаційно й ідейно розпорошеною і не мала значної соціальної підтримки в масах. Саме звідси її непослідовність, нерішучість, схильність до системної поступовості [10, с. 124].

Радянська епоха, особливо за часів сталінізму та неосталінізму, сприяла збереженню й розвитку багатьох стереотипів історичної пам'яті та свідомості імперського періоду, які були пристосовані й модернізовані до вимог марксистсько-ленінського вчення. Розпад Радянського Союзу спричинив швидку руйнацію старих суспільних цінностей, обумовив загострення кризи радянсько-комуністичної історичної пам'яті

та свідомості. Проте нова українська історична свідомість, як самоусвідомлення модерної суверенної нації, не могла опанувати суспільством водночас. Це обумовило небезпечний вакуум, який заповнили бездуховність і аморальність, конформізм і нігілізм, політична корупція і цинізм. На цьому тлі можна зафіксувати неодноразові інерційні спроби реанімувати радянську історичну пам'ять та свідомість у незалежній Україні на основі застарілих ідеологічних, політичних та теоретико-методологічних підходів [10, с.126].

Однією з причин такого стану є якраз відсутність цілісної, повної, самодостатньої й неформованої історичної пам'яті, що є наслідком постгеноцидного й посттоталітарного суспільства, яким є сучасне українське. Досвід рубежу ХХ–ХХІ ст. показав, що спроби використати «криві дзеркала» історичної пам'яті не мають перспективи, хоча суттєво заважають консолідації сучасного суспільства, гальмують процес утвердження української модерної нації. Запізніле націотворення стало однією з фундаментальних причин того, що незалежна Україна не може впродовж 22-х років, а це фактично час утвердження цілого покоління, остаточно подолати наслідки глибокої суспільно-політичної, соціально-економічної та духовно-культурної кризи [9, с. 61].

У цьому зв'язку для українського суспільства актуалізується системне відродження і збереження історичної пам'яті, а на цій основі наукове осягнення сутності та особливостей історичного процесу в українських землях, утвердження сучасного розуміння концептів історичного часу й історичного простору, русійських сил і мети суспільного буття, творення й поширення в широких масах наших громадян сучасної історичної свідомості та історичного мислення. Все це дасть можливість залікувати «провали» історичної пам'яті, «заблокувати» численні історичні образи, міфи, комплекси, синдроми та стереотипи, які впроваджувалися на міфологічному, релігійному й науковому рівнях суспільної свідомості впродовж століть і продовжують впливати не тільки на систему поглядів, а й на життєвий вибір мільйонів громадян України [9, с. 60]. У цьому контексті цілком можна погодитися з видатним українським філософом, істориком і дипломатом В'ячеславом Липинським, який зазначав: «Світотгляд, опертий на неправдах про минуле життя, мусить завжди вести своїх визнаців до помилок і катастроф у житті сучаснім» [11, с. 123].

Ще одним чинником, який актуалізує необхідність вивчення проблем історичної пам'яті, є сучасний стан України, що характеризується наявністю певних регіональних особливостей в

соціально-економічному, суспільно-політичному, мовно-культурному, церковно-конфесійному та інших вимірах. Безсумнівно, враховувати ці відмінності в державній політиці необхідно. Водночас задля консолідації сучасного українського суспільства, на наш погляд, конче необхідно робили акцент на тих факторах, у тому числі використовуючи й історичну пам'ять, які б переконливо показували спільні засади минулого різних українських регіонів.

Безперечно, історична пам'ять, як модель пізнання, має складну внутрішню структуру. На наш погляд, її можна диференціювати за такими критеріями, як внутрішньо-змістовий, за своєю сутністю проблемно-тематичний, історико-хронологічний, історико-персоналістичний, історико-географічний. Звичайно, в науковому дослідженні всі ці структури застосовуються комплексно і спільно працюють на вирішення єдиної проблеми. Так, вивчаючи певний регіон, у даному випадку Дніпропетровщину, не можна розглядати історичну пам'ять, що формувалася і зберігалася на цій території, поза загальнонаціональним контекстом. Таким чином, регіональна історична пам'ять є складовою історичної пам'яті загальнонаціональної.

Виходячи з такого підходу, можна стверджувати, що історична пам'ять нашого регіону, як і більшості інших регіонів країни, відбила п'ять основних періодів, зокрема давньоруський, козацький, імперський, радянський, сучасний український. Звичайно, не варто думати, що в межах кожного з названих періодів історична пам'ять була однорідною. Її певну строкатість зумовлювали досить суттєві відмінності індивідуальних і колективних носіїв, зважаючи на те, що мешканці краю являли собою територіальну спільноту, в якій були помітні особливості: соціальні, етнонаціональні, суспільно-політичні, релігійно-конфесійні, мовно-культурні, професійні, вікові, статеві тощо. Проте, слід акцентувати й на тих ключових особливостях, які зумовили досить стійкі прикмети історичної пам'яті, притаманні нашому регіону. Давньоруський період в історії нашого краю асоціюється, насамперед, з транзитною роллю Придніпров'я, через яке проходив стратегічний торгівельний шлях «із варяг у греки». Залюднення краю за козацьких часів привело до посилення значення теренів Дніпровського Надпоріжжя, тобто сучасної Дніпропетровщини, в процесі завершення формування і становлення українського етносу та розвитку свободолюбства, демократичних і самоврядних засад його життя. З середини ХVІ ст. Запорозька Січ поступово перетворилася на потужну військову силу, що набрала ранньонаціональних (українських) і православних рис, стала зародком демократичних і республіканських традицій

українського народу. Територія сучасної Дніпропетровщини була центром земель «Війська Запорозького». У нашому краї, на території нинішнього Нікопольського району, з восьми Запорозьких Січей періоду XVI–XVIII ст. розташовувалося п'ять: Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька та Підпільненська [4, с. 2–3].

Вже у середині XVII ст. Запорозька Січ стала тим центром, звідки розпочалася Національно-визвольна війна українського народу. Після багатьох невдач і поразок козацько-селянських повстань попереднього періоду перша значна перемога Національно-визвольної армії гетьмана Б. Хмельницького була здобута у травні 1648 р. в битві під Жовтими Водами, на території сучасної Дніпропетровщини. Саме вона надала багатьом тодішнім українцям животворну внутрішню силу та історичну впевненість у власних можливостях.

Відтоді «Військо Запорозьке» перетворюється на своєрідне козацьке утворення державного типу, яке реально контролювало своєю владою певну територію з населенням, мало політико-адміністративний устрій, суд і судочинство, правову, фінансову й податкову системи, військо, проводило активну міжнародну політику. Молода козацька держава ранньомодерного типу, що сформувалася як демократична християнська республіка, повела боротьбу за соціальне і національно-релігійне визволення українського народу, за юридичне міжнародне визнання. Згодом Вольності Війська Запорозького Низового були поділені на паланки: Кодацьку, Самарську, Інгульську, Кальміуську та Бугогардівську тощо. В межах паланок об'єднувалися містечка, слободи, села та хутори [4, с. 3].

Історична пам'ять про козацький період минувшини Дніпровського Надпоріжжя упродовж імперського й радянського періодів не мала офіційної державної підтримки, що пояснюється, насамперед, державно-політичними, ідеологічними та теоретико-методологічними впливами минулого. Історія української державності та самоврядування козацьких часів із цілком зрозумілих причин не була і не могла бути пріоритетним напрямом у політиці історичної пам'яті російського імперського й радянського періодів, хоча попри всі обмеження закарбувалася у свідомості мешканців Дніпровського Надпоріжжя. Це знаходило вияв в усній народній творчості.

Непроста доля спіткала й історію державних і самоврядних регіональних та місцевих структур імперського часу в радянський період, коли на перший план висунулися проблеми класової боротьби, минуле робітничого класу та селянства, а не збереження в історичній пам'яті часів самодержавства, дворянства та буржуазії.

Зазначене породжувало однобічне формування і збереження образів епохи кінця XVIII – початку XX ст., а відтак фрагментарне сприйняття й розкриття історичного процесу. Водночас це призводило до «вимивання» з історичної пам'яті цілих груп історичних персоналій, оскільки системне висвітлення життя та діяльності постатей минувшини за умов одномірного, «чорно-білого» сприйняття історії, крізь призму партійно-класового поділу на «друзів» і «ворогів» народу, вважалося недоцільним.

Проте імперський період минулого нашого краю є вельми важливим у контексті відродження і збереження історичної пам'яті. Адже скасування кріпацтва та царські реформи Олександра II 60–70-х рр. XIX ст. відкрили нову епоху в історії краю, характерними прикметами якої стали перехід від традиційного до індустріального, модерного суспільства, зародження нових демократичних традицій, бурхливі процеси розвитку промисловості, ринкових відносин, містобудування, поступ освітньої галузі та ін. У перші пореформені десятиліття в губернії активізувалося суспільне життя, що знайшло вияв у розвитку установ земського і міського самоврядування, діяльності прихильників земського руху, українського народолюбства, російського народництва та народовольства. Все це свідчило про зародження паростків громадянського суспільства, попри обмеженість, половинчастість та непослідовність реформаторського курсу самодержавства [4, с. 4].

Із 80-х рр. XIX ст. Катеринославщина активно втягується у справжню промислову революцію, чому сприяло, насамперед, відкриття на Криворіжжі високоякісних залізних руд, у Донбасі – величезних родовищ вугілля, а також введення в експлуатацію Катерининської залізниці. За декілька років Придніпров'я перетворилося на основний вугільно-металургійний регіон Російської імперії, провідний центр базових галузей важкої промисловості: гірничорудної, вуглевидобувної, металургійної, машинобудівної та хімічної. Це супроводжувалося стрімкими урбаністичними процесами, формуванням таких індустріальних міст, як Катеринослав, Кривий Ріг, Кам'янське. Швидка індустріалізація, розвиток ринкових відносин, нагромадження капіталів супроводжувались ускладненням і загостренням соціальних відносин. В останні десятиліття XIX – на початку XX ст. Придніпров'я стало ареною активного страйкового руху робітників, соціального протесту селян, ареною суспільної діяльності різноманітних політичних партій загальноросійського, українського та єврейського спрямування [4, с. 4–5].

Незважаючи на цілком зрозумілі обмеження, збереженню історичної пам'яті про імперський період минувшини ріднокраю, як і в

цілому країни, безсумнівно, сприяв розвиток освіти, науки, літератури, мистецтва, журналістики, преси, бібліотечної справи, економіки та статистики. Окремо слід наголосити на ролі архівів, які стали зберігати значні поклади масової документації. Поряд із документальною основою історичної пам'яті в зазначений період свою роль відігравала й усна меморіальна традиція, яка виявлялася в пісенній та поетичній фольклорній спадщині народу.

Черговим в історичній пам'яті мешканців Дніпропетровщини є радянський період, який відкривається подіями революційного процесу 1917–1921 рр. Основні віхи історії Придніпров'я 20–30-х рр. XX ст. – це етапи суперечливого поступу Радянської України у складі СРСР. У той період неодноразово змінювалися адміністративно-територіальні межі нашого краю. У лютому 1932 р. позачергова сесія Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету ухвалила постанову «Про утворення обласних виконавчих комітетів на території УСРР» від 9 лютого 1932 р. про новий адміністративно-територіальний поділ УСРР, який передбачав скасування округів і заснування п'яти областей – Вінницької, Дніпропетровської, Київської, Одеської, Харківської. Внаслідок цього 27 лютого того ж року була утворена Дніпропетровська область з обласним центром у Дніпропетровську в складі 54 адміністративно-територіальних одиниць, зокрема чотирьох міст та 50 районів. У той час до складу Дніпропетровської області входили також майже вся сучасна Запорізька область та деякі райони сучасних Донецької та Миколаївської областей [3, с. 35, 39].

Розвиток області в довоєнний період, звичайно, визначався загальними тенденціями в суспільно-політичному та соціально-економічному поступі країни. На початку 1930-х рр. керівництво СРСР, відмовившись від непу, остаточно перейшло до політики комуністичного штурму, який проводився під гаслом «наступу соціалізму по всьому фронту». Важливими складовими цього курсу стали форсована соціалістична індустріалізація та примусова колективізація на селі. Невід'ємними складовими цієї політики стали жакхливий Голодомор 1932–1933 рр., припинення українізації і «культурна революція» з розстріляним відродженням. Не можна не згадати й масові політичні репресії періоду великого сталінського терору, жертвами якого за офіційними даними лише у 1937 – першому півріччі 1938 р. стали 29 521 особа, тобто кожен 115-й мешканець Дніпропетровської області [6, с. 29; 3, с. 50].

Звичайно, ці непривабливі сторони «соціалістичної модернізації» Країни Рад, у тому числі й Дніпропетровської області, комуністична

влада безуспішно намагалася викреслити з історичної пам'яті кількох поколінь. Проте правда історії не була забута, відклавшись як в усній традиції, так і в безпристрасних архівних документах. Водночас неприпустимо викреслювати з пам'яті самовідданий трудовий ентузіазм сотень тисяч трудящих, які вірили у можливість швидкої побудови якісно нового суспільства і перетворювали область на індустріально розвинутий, урбанізований регіон з високим рівнем розвитку промисловості, освіти, науки і культури.

Небачені випробування випали на долю Дніпропетровщини в період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 рр. Під час окупації, яка тривала 2 роки і 6 місяців, німецько-фашистські загарбники знищили понад 295.000 мирних радянських громадян та 30 000 тис. військовополонених, бійців та командирів Червоної армії [2, с. 63]. Проти поневолювачів розгорнувся рух Опору. Визволення області Радянською армією тривало від початку вересня 1943 р. до початку березня 1944 р. Найжакхливіша в історії людства війна залишила на теренах Дніпропетровщини зруйновані міста і села, виведені з ладу заводи і фабрики, мости, затоплені шахти, знищені будівлі лікарень, шкіл, вищих навчальних закладів. Правда про трагедію війни ніколи не буде забута.

Повоєнний період вимагав від жителів області і, насамперед, від її керівництва концентрації величезних зусиль для відбудови зруйнованого війною народного господарства та налагодження мирного життя. За повоєнне десятиліття було повністю відновлено і значно перевищено рівень довоєнного розвитку області. Особливу увагу при цьому приділялося важкій промисловості.

Після смерті Й. В. Сталіна в 1953 р. в країні була дозволена певна лібералізація суспільного життя, розпочалась реабілітація безвинних жертв сталінізму, став піддаватися критиці «культ особи». Проте в умовах хрущовської «відлиги» з'явилися небайдужі люди, які не бажали миритися з недоліками системи, намагаючись (без радикальної зміни її підвалин) добитися впровадження в життя загальнодемократичних засад. Саме в такому оновленому морально-психологічному й духовному середовищі виник дисидентський рух, який став чинником суспільно-політичного життя країни в 1960–1980-х рр.

У повоєнний період Дніпропетровщина перетворилася на один із найпотужніших регіонів Радянського Союзу, стала найбільшим в Україні і одним з найважливіших районів залізничної і марганцевої промисловості та чорної металургії СРСР з розвинутим машинобудуванням, хімічною, харчовою промисловістю і виробни-

цтвом будівельних матеріалів. Індустріальний комплекс області базувався на великих місцевих покладах залізної та марганцевої руди, донецькому та місцевому вугіллі, електроенергії системи «Дніпроенерго» тощо. Область була і однією з найбільш урбанізованих територій України. Значних успіхів у цей період досягли і науковці регіону. Гордістю України і всього СРСР був Південмаш – центр космічної техніки світового рівня.

За роки повоєнної відбудови й модернізації в області відбулося чимало позитивних змін. Так, було створено потужну індустрію, накопичено значний культурний та інтелектуальний потенціал. Згадаємо також, що область у цей час стала кузницею кадрів і для всієї держави. Заслуги трудящих області в розвитку економіки, соціокультурної сфери в цей період були високо оцінені керівництвом республіки, країни в цілому. В 1958 та у 1970 р. область отримала дві нагороди – ордени Леніна [3, с. 92, 116; 4, с. 5–6].

Проте період із середини 1960-х до середини 1980-х рр. в історії нашого краю, як і всієї країни, був досить суперечливим. Темпи промислового й аграрного зростання з часом уповільнилися. Причини цього слід шукати у вадах командно-адміністративної системи, за якої планова економіка розвивалася головним чином екстенсивним шляхом. Модернізація виробництва відбувалася формально й низькими темпами. Продукція чималої кількості заводів та фабрик, особливо тих, що виробляли товари народного споживання, вирізнялася досить низькою якістю. Тож чимало підприємств ставали нерентабельними, фактично працювали на складі. Гальмом для суспільно-політичного розвитку Дніпропетровщини в той час була вся суспільно-політична система країни – однопартійна, надто централізована, бюрократизована і вкрай неефективна, відірвана від інтересів населення. Відсутність економічної й політичної конкуренції призводила до поширення застійних явищ у суспільстві. Тогочасна модель соціалізму все більше виявляла свою неефективність. Ставало все більш очевидним, що потрібні нові шляхи суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку з урахуванням усього позитивного вітчизняного і світового досвіду. На середину 1980-х рр., коли керівництвом СРСР було взято курс на перебудову економічного і суспільно-політичного життя в державі, Дніпропетровська область залишалася однією з найбільш розвинутих областей як Української РСР, так і всього Союзу. За часів перебудови область включилася в процеси пошуку нових форм організації та управління виробництвом. Важливими виявами змін стали процеси демократизації і гласності.

Якісно новий етап у житті Дніпропетровщини розпочався з проголошенням незалежності України у 1991 р. Це відкрило можливості для розгортання процесів демократизації, створення дієвих механізмів громадянського суспільства. На порядок денний постали й народногосподарські проблеми – монополізація і приватизація державної власності, розгортання підприємництва, створення цілісної інфраструктури для вільного обігу товарів, капіталів і праці, переведення економіки на ринкові рейки. Разом з тим на розвитку молодой держави суттєво позначалися певні негативні тенденції, запозичені з минулого, – сильні впливи традиціоналізму, авторитаризму та чиновницької бюрократії. За останнє двадцятиріччя Дніпропетровщина у складі незалежної України пройшла досить складний та суперечливий шлях свого розвитку.

За цей період відбулися серйозні перетворення соціально-економічного характеру, структурна перебудова економіки. Зрештою в нашому регіоні знайшли своє повноцінне втілення економічні реформи. А отже, в області органічно поєднується розвинута промисловість та електроенергетична база з потужним аграрним сектором, залізничним, автомобільним та іншими видами транспорту. Останнім часом вдалося реалізувати цілу низку важливих в економічному та соціальному плані проектів, що дозволяє достатньо оптимістично оцінювати майбутнє рідного краю. У свою чергу динамічний розвиток Дніпропетровщини сприятиме прогресу національної економіки в цілому, розвитку українського соціуму, утвердженню нових стандартів життя та культурному поступу України, зміцненню її позицій на міжнародній арені.

Вищезазначене свідчить, що розвиток нашого краю від Середньовіччя до сучасності є предметом історичної пам'яті, причому поступ історії постійно розширює її хронологічні рамки. Водночас змістові межі історичної пам'яті звужувалися не тільки завдяки впливу державно-політико-ідеологічних чинників, але й гносеологічних, зумовлених серйозними втратами джерельної бази з даної тематики, що відбулися за останнє століття, насичене двома революціями, громадянською та двома світовими війнами. В результаті життя та діяльності цілих груп діячів державної влади та самоврядування, цілих соціальних станів-класів, верств населення в нашому краї, наприклад дворян, буржуазії, священнослужителів, представників етнічних та церковно-конфесійних меншин тощо, були значною мірою призабуті, а інколи й викреслені з історичної пам'яті та свідомості. Лише процес демократизації українського суспільства на рубежі XX–XXI ст. відкрив можливості по-

збутися старих теоретико-методологічних догм і стереотипів та розпочати більш об'єктивне та всебічне вивчення зазначеної тематики на основі суттєвої корекції політики історичної пам'яті.

В історичній пам'яті досить активно представлені періоди, які умовно можна назвати козацьким, імперським, радянським та новітнім українським кінця XX – початку XXI ст. Козацький та імперський періоди постають як певні цілості. Очевидно, що це пояснюється досить великою часовою віддаленістю імперського і, тим більше, козацького періодів.

Період XX ст., на відміну від попередніх, можна розподілити на кілька внутрішніх, які чітко вирізняються в уяві дніпропетровців. При цьому історична пам'ять радянського періоду у свідомості мешканців краю не виділялася однолінійною цілісністю. Адже, з одного боку, комуністично-радянська модель історичної пам'яті ставила на меті закарбувати, насамперед, героїку тодішнього часу – триумфальну ходу радянської влади періоду революції та громадянської війни, реконструкцію народного господарства, успіхи в індустріалізації, колективізації сільського господарства, культурній революції. При цьому негативні процеси і явища радянської епохи, зокрема такі, як насильницький характер колективізації, трагічні сторінки Голодомору 1932–1933 рр., масових політичних репресій 1930-х рр., розстріляного відродження тощо, упродовж тривалого часу інтерпретувалися в дусі теорії класової боротьби та принципу революційної доцільності. За цих обставин їх справжній зміст деформувався, фальсифікувався й замовчувався.

Інше бачення радянського минулого закарбувалося у свідомості ідейних опонентів більшовиків і безпідставно репресованих та членів їхніх сімей, які часто належали до послідовників більшовизму. Хрущовська «відлига» 1953 – 1964 рр. мала важливе значення для десталінізації історичної пам'яті, яка поступово позбавлялася прикмет тоталітарного мислення. Проте офіційна відмова від культу особи Й.В. Сталіна не принесла повного очищення історичної свідомості в осягненні минулого, адже система, яка породила сталінізм, продовжувала функціонувати. За цих обставин у постсталінський період у суспільстві, яке щойно пережило жахи сталінщини, продовжував панувати страх.

Стан морально-психологічної пригніченості, несвободи призводив до життєвого конформізму, байдужості, подвійних стандартів, до прагнення за будь-яку ціну забути драматичні та трагічні сторінки минулого. Значна частина суспільства, вихована в обстановці культу особи, продовжувала свято вірити в непогрі-

шимість вождя, хоча загальна суспільна атмосфера змінилася. Відмовившись від сталінізму, правляча еліта і суспільство стали послугувати догмами марксизму-ленінізму. Проте за кілька років на зміну хрущовської «відлиги» прийшла політика неосталінізму, що внесло свої корективи в політику і практику історичної пам'яті.

Лише незначна меншість правозахисників, дисидентів дозволяла собі думати інакше, не зупиняючись перед складними й суперечливими сюжетами минувшини, прагнучи не на словах, а на ділі наблизитися до правди історії. Політика горбачовської гласності й демократизації сприяла першим реальним крокам на шляху до повномасштабного відродження історичної пам'яті, хоча цей процес відбувався досить повільно, в постійному протистоянні з традиційними комуністичними підходами, які утвердилися в радянському суспільстві. Лише в період незалежності України історична пам'ять мешканців Дніпропетровщини, як і країни в цілому, стала наповнюватися новим змістом, а відтак позбуватися «білих плям».

Про складність процесу відродження історичної пам'яті свідчить чимало проблем історії України та рідного краю. Однією з них є минуле Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. Слід зазначити, що актуалізація ретроспекції подій цієї війни в масовій свідомості громадян була пов'язана з відзначенням 20-річчя Великої Перемоги. Головна особливість радянської історичної пам'яті про війну, особливо задокументованої й белетризованої, полягала в тому, що в образах тих подій переважала героїка подвигу радянського солдата, партизана, підпільника, працівника тилу.

У період незалежної України ці героїчні барви пам'яті втрачали яскравість. На перше місце вийшли ті сюжети, про які раніше не любили згадувати. Це, зокрема, драматичні сюжети воєнних поразок Червоної армії і масового полону червоноармійців початкового періоду війни, факт націоналістичного руху Опору, саме визнання наявності якого підривало монополію радянсько-комуністичного чинника у боротьбі проти нацизму. Відтак деякі праці сучасної української історіографії, що розглядали події 1941–1945 рр. з позицій українського історичного процесу, з погляду перспектив української незалежності входили в суперечність з традиційними образами війни радянсько-комуністичного зразка, хоча водночас іноді породжували нові міфологеми, які не наближали до правди історії.

Досить складно формувалася історична пам'ять про повоєнний період. З одного боку, вона перебувала під сильним впливом офіційної пропаганди, яка всіма засобами, в тому чис-

лі через освіту, науку, книгодрукування, пресу, радіо і телебачення, літературу і мистецтво, прагнула закарбувати позитивний історичний досвід країни і Дніпропетровщини зокрема періоду «розгорнутого будівництва комунізму», «розвинутого соціалізму» тощо. Критичний погляд на соціалістичне будівництво міг бути лише частковим, спрямованим на боротьбу з окремими недоліками, а не з системою в цілому. Водночас у рамках цієї, спочатку вельми обмеженої критики, зародилося й набуло розвитку дисидентство, яке в часовому вимірі випередило ідейний плюралізм періоду горбачовської «перебудови». Втім, саме період 1985–1991 рр. поклав початки системному очищенню історичної пам'яті від численних міфологем попереднього періоду, завдяки активному включенню у процес деміфологізації задокументованої пам'яті й актуалізації усної.

Історична пам'ять періоду незалежної України перебуває у стадії активного формування. Особливість цього процесу полягає в тому, що його розвиток відбувається в межах утвердження молоді незалежної держави Україна, хоча, на жаль, на державному рівні ще не вироблена чітка сучасна модель відродження і збереження історичної пам'яті, розрахована на тривалу перспективу. За цих обставин формування історичної пам'яті відбувається досить стихійно й контрверсійно на рівні державно-політичних

структур і науково-освітньої й культурної громадськості та аматорського загалу.

Суттєво, що сучасна історична пам'ять має значно тривалішу історичну ретроспекцію, охоплюючи давньоруський, козацький, імперський, радянський і український незалежний періоди. За умов теоретико-методологічного й суспільно-політичного плюралізму модерна історична пам'ять є більш панорамною й багатовимірною. Проте й сучасні образи та інтерпретації минулого не позбавлені впливів міфологем і стереотипів, які перейшли в наш історичний час і простір з системи пройдешніх цивілізаційних координат. Втім, за сучасних історичних умов існує реальна небезпека творення й циркуляції новітніх історичних міфологем, теж далеких від правди історії, як і старі.

Висновки. Як бачимо, процес відродження і збереження історичної пам'яті є вельми складним за своїм внутрішнім змістом і обумовлюється багатьма внутрішніми та зовнішніми факторами залежно від епохи. Його поступ уявляється важливим, адже впливає на становлення модерної національної ідентичності, сучасної історичної свідомості та мислення. Закарбовуючи минуле в загальнонаціональному й регіональному вимірах, нове покоління громадян України здобуває міцний інтелектуальний ґрунт, на якому буде своє бачення майбутнього.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Бондаренко Геннадій. Історичне пізнання: питання теорії і практики: навч. посібник / Геннадій Бондаренко. – Луцьк: РВВ Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. – 189 с.
2. Діячі державної влади та самоврядування Дніпропетровської області: історичні нариси: у 2 т. / редкол.: Ю. Г. Вілкул (голова редкол.) та ін.; відп. ред. С. І. Світленко. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2010. – Т. 2. – 400 с.
3. Дніпропетровська область: історія та сучасність (До 75-річчя створення). – АРТ-ПРЕС, 2007. – 256 с.
4. Дніпропетровщина: хто ми є, звідки й куди йдемо / редкол. М. В. Поляков (кер.). – Д.: ДНУ, 2003. – 152 с.
5. Козеллек Райнгарт. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. Зі статтю Ганса-Георга Гадамера. – К.: Дух і літера, 2006. – 436 с.
6. Реабілітовані історією. Дніпропетровська область: у 5 т. / за наук. ред. д-ра іст. наук, проф. В. В. Іваненка. – Д.: Моноліт, 1999. – Т. 1. : Відроджена пам'ять: Книга нарисів. – 608 с.
7. Реабілітовані історією: у 27 т. Дніпропетровська область: у 2 кн. / за наук. ред. д-ра іст. наук, проф. В. В. Іваненка; ред. кол.: В. В. Іваненко (наук. ред.) та ін.; уклад.: О. Г. Бажан, Є. І. Бородин, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко. – Д.: Науково-редакційний центр обласної редколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; Вид-во «Моноліт», 2009. – Кн. 1. – 880 с.
8. Реабілітовані історією: у 27 т. Дніпропетровська область: Дніпропетровська область: у 2 кн. / за наук. ред. д-ра іст. наук, проф. В. В. Іваненка; ред. кол.: В. В. Іваненко (наук. ред.) та ін.; уклад.: О. Г. Бажан, Є. І. Бородин, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко. – Д.: Науково-редакційний центр обласної редколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; Вид-во «Моноліт», 2009. – Кн. 2. – 1118 с.
9. Світленко С. І. Історична компонента в системі вищої освіти України / С. І. Світленко // Гуманітарно-виховні процеси, тенденції і перспективи вищої професійної освіти (присвячується 90-річчю ДДАУ): зб. наук. праць. – Вип. 4. – Д., 2012. – С. 59–65.
10. Світленко С. І. Українська історична свідомість у контексті етнонаціонального поступу / С. І. Світленко // Світ модерної України кінця XVIII – початку XX ст.: зб. наук. праць. – Д.: Герда, 2007. – С. 117–129.
11. Українська афористика X–XX ст. / під заг. ред. Івана Драча та Володимира Черняка; голов. ред. Роман Коваль; упоряд. Роман Коваль, Валерій Шевчук, Микола Михальченко. – К.: Видав. центр «Просвіта», 2001. – 320 с.

REFERENCES:

1. *Bondarenko, H.* Istorychne piznannia: pytannia teorii i praktyky: navch. posibnyk (Historical knowledge: problems of theory and practice: studies. manual). Lutsk: *RVV Volynskoho derzh. un-tu im. Lesi Ukrainky*, 1998. 189 p.
2. Diiachi derzhavnoi vlyady ta samovriaduvannia Dnipropetrovskoi oblasti: istorychni narysy: u 2 t. / redkol.: Yu. H. Vilkul (holova redkol.) ta in.; vidp. red. *S. I. Svitlenko* (Figures of state and government Dnipropetrovsk region: historical sketches). D.: *ART-PRES*, 2010. V. 2. 400 p.
3. Dnipropetrovska oblast: istoriia ta suchasnist (Do 75-richchia stvorennia) (Dnipropetrovsk region: history and modernity (the 75th anniversary of the establishment)). *ART-PRES*, 2007. 256 p.
4. Dnipropetrovshchyna: khto my ye, zvidky y kudy ydemo / redkol. *M. V. Poliakov* (ker.) (Dnipropetrovsk: who we are, where we go and where). D.: *DNU*, 2003. 152 p.
5. *Kozellek Reinhart.* Chasovi plasty. Doslidzhennia z teorii istorii. Zi statteiu Hansa-Georha Gadamera (Time layers. Research on the theory of history. From the article by Hans-Georg Gadamer.). K.: *Dukh i litera*, 2006. 436 p.
6. Reabilitovani istoriieiu. Dnipropetrovska oblast: u 5 t. / za nauk. red. d-ra ist. nauk, prof. *V. V. Ivanenka* (Rehabilitated by History. Dnipropetrovsk region: in 5 tons). D.: *Monolit*, 1999. V. 1. : *Vidrodzhena pamiat : Knyha narysiu*. 608 p.
7. Reabilitovani istoriieiu: u 27 t. Dnipropetrovska oblast: u 2 kn. / za nauk. red. d-ra ist. nauk, prof. *V. V. Ivanenka*; red. kol.: *V. V. Ivanenko* (nauk. red.) ta in.; uklad.: *O. H. Bazhan, Ye. I. Borodin, V. V. Ivanenko, L. L. Prokopenko, R. K. Tereshchenko* (Rehabilitated by History : 27 tons in Dnipropetrovsk region: in 2 books.). D.: *Naukovo-redaktsiinyi tsentr oblasnoi redkohii po pidhotovtsi y vydanniu tematychnoi serii knyh «Reabilitovani istoriieiu»*; Vyd-vo «*Monolit*», 2009. Kn. 1. 880 p.
8. Reabilitovani istoriieiu: u 27 t. Dnipropetrovska oblast: Dnipropetrovska oblast: u 2 kn. / za nauk. red. d-ra ist. nauk, prof. *V. V. Ivanenka*; red. kol.: *V. V. Ivanenko* (nauk. red.) ta in.; uklad.: *O. H. Bazhan, Ye. I. Borodin, V. V. Ivanenko, L. L. Prokopenko, R. K. Tereshchenko* (Rehabilitated by History : 27 tons in Dnipropetrovsk Region: Dnepropetrovsk region: in 2 books). D.: *Naukovo-redaktsiinyi tsentr oblasnoi redkohii po pidhotovtsi y vydanniu tematychnoi serii knyh «Reabilitovani istoriieiu»*; Vyd-vo «*Monolit*», 2009. Kn. 2. 1118 p.
9. *Svitlenko S. I.* Istorychna komponenta v systemi vyshchoi osvity Ukrainy (The SI historic component of higher education in Ukraine). *Humanitarno-vykhovni protsesy, tendentsii i perspektyvy vyshchoi profesiinoi osvity (prysviachuetsia 90-richchiu DDAU)*: zb. nauk. prats. Vyp. 4. D., 2012. P. 59–65.
10. *Svitlenko S. I.* Ukrainka istorychna svidomist v konteksti etnonatsionalnoho postupu (Ukrainian historical consciousness in the context of ethnic progress). *Svit modernoi Ukrainy kintsia XVIII – pochatku XX st.*: zb. nauk. prats. D.: *Herda*, 2007. P. 117–129.
11. Ukrainka aforystyka X–XX st. / pid zah. red. *Ivana Dracha ta Volodymyra Cherniaka*; holov. red. *Roman Koval*; uporiad. *Roman Koval, Valerii Shevchuk, Mykola Mykhalchenko* (Ukrainian aforistika X–XX century). K.: *Vydav. tsentr «Prosvita»*, 2001. 320 p.

Світленко Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара
Адреса: 49010, м. Дніпропетровськ, просп. Гагаріна, буд. 72, 1-й корпус, ауд. 513
Телефон: +38 (056) 374-98-61, E-mail: svitlenko@gmail.com

Svitlenko Serhii Ivanovych – doctor of historical sciences, Full Prof., dean of the historical faculty The Oles Honchar Dnepropetrovsk national university
Address: 72, Gagarin Avenue, 1st building, room 513, Dnipropetrovsk, 49010
Phone: +38 (056) 374-98-61, E-mail: svitlenko@gmail.com